

Het gerestaureerde historische Davit-orgel van 1710/1742 te Houtem

1. Archief Sint-Bartholomeus, K.002.100.1845, verslag van 4 oktober 1857.
2. Archief Sint-Bartholomeus, K.002.100.1845, verslag van 4 oktober 1857.
3. Archief Sint-Bartholomeus, P.006.200, 1859-1860. Het hele verhaal van de orgelverkoop aan de kerk van Houtem is terug te vinden in L. SOMERS, *Orgels in Merksem*. Dl. 2. Het orgel van de St-Bartholomeuskerk, in: Koninklijke Kring voor Heemkunde van Merksem, 1993, p. 28.
4. GRÉGOIR, Edouard. *Historique de la facture et des facteurs d'orgue* [...], Antwerpen, 1865, p. 169.
5. Dit staat tegenover de interpretatie die Gabriël Loncke geeft aan deze vermelding bij Grégoir. Hij gaat ervan uit dat Smet werken uitvoerde te Houtem aan het orgel dat afkomstig was van Merksem, wat dus onmogelijk is vermits in 1831 het orgel nog te Merksem stond. zie: LONCKE, Gabriël. *Restauratiedossier voor het orgel in de Sint-Antonius Abtkerk te Houtem (Vilvoorde) van 15 december 1999 en aangepast op 10 december 2002. Historische nota*.

historiek

[w. mertens]

Het orgel onzer kerk zoo zeer versleten

1859 was voor de Sint-Antonius-Abtkerk te Houtem (bij Vilvoorde) een uiterst belangrijk jaar: de kerkfabriek kocht toen een orgel aan dat afkomstig was uit de Sint-Bartholomeuskerk te Merksem. Kort voordien had de kerkfabriek te Merksem in drie dagbladen via een advertentie het orgel te koop aangeboden. Daar was men zinnens een nieuw orgel te laten bouwen. Op de vergadering van de kerkfabriek van 4 oktober 1857 werd vastgesteld dat “het orgel onzer kerk zoo zeer versleten is, dat het zonder stoornis der goddelijken diensten bijna niet meer kan bespeeld worden”.¹ Men opteerde dus meteen voor een nieuw orgel en om de nodige gelden te verzamelen, besloot men om “het gouvernement van Zijne Koninklijke Majesteit Leopoldus den Eersten, Koning der Belgen, te smeeken, om aan den Kerckenraed van Merxem de toelating te vergunnen, om eene expositie van kunst en andere voorwerpen te openen gedurende de maenden Junius, Julius, Augustus, September 1858”. Men wilde daar “actien van vijftig centimen te verloten”.² De tentoonstelling met tombola kwam er in het najaar van 1858. Ook de opbrengst van bovenvermelde verkoop van het oude orgel moest tot de aankoop van een nieuw orgel bijdragen. In 1860 noteerde men in de kerkrekeningen van de kerkfabriek te Merksem: “Ontvangen van het kerkestuur van Hauthem/Vilvoorde de som van achthonderd frs. voor verkoop van het oud Orgel der Kerk van Merxem.”³

Het is onduidelijk of met deze aankoop in Houtem voor het eerst een orgel in de Sint-Antoniuskerk werd geplaatst. De kerkrekeningen die bewaard worden in het Rijksarchief te Antwerpen zijn erg lacuneus en het kerkarchieef te Houtem zelf werd, volgens de overlevering, samen met de pastorij verwoest door de

Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog. Bij E. Grégoir lezen we echter het volgende wanneer hij het heeft over T. Smets: “Voici les orgues construits par ce facteur: [...], 1831, un orgue au béguinage à Diest, à Houthem, Lenth et Tessen-derloo; [...]”.⁴ Wanneer Grégoir met “Houthem” Houtem bij Vilvoorde bedoelt, dan kunnen we niet anders dan concluderen dat Smet in 1831 een nieuw orgel bouwde voor de Sint-Antonius Abtkerk.⁵ Het blijft wat bizar dat de kerkfabriek van Houtem reeds in 1859, amper 28 jaar na de aanschaf van een nieuw orgel van Smets, zou overgegaan zijn tot de aankoop van een ander orgel en dan nog wel een tweedehandsorgel. Mogelijk bedoelde Grégoir met “Houthem” dan toch iets anders dan Houtem bij Vilvoorde. Met de aankoop van dit tweedehandsorgel haalde de kerkfabriek een uitzonderlijk instrument in haar kerk. Het betrof hier namelijk een orgel van Guillaume Davit uit 1742, in een kast van 1710. Vandaag is dit het enige orgel van Davit (van de twee die bewaard zijn gebleven) dat in min of meer gave toestand tot ons is gekomen. Het andere Davit-orgel bevindt zich in de kapel van het klooster van de Grauwzusters te Velzeke-Ruddershoven. Welke orgelbouwer het orgel van Merksem naar Houtem heeft overgebracht, is niet bekend en is ook niet meteen uit de uitgevoerde ingrepen af te leiden. Uiteraard is het denkbaar dat ter gelegenheid van de opbouw in de kerk van Houtem in 1859 of 1860 een aantal aanpassings- en uitbreidingswerken werden uitgevoerd. Het orgel zoals dat in 1859 door de kerkfabriek van Houtem werd aangekocht, was dus een instrument van de hand van Guillaume Davit, gemaakt in 1742 in een oudere orgelkast en met gebruik van een ouder pijpenbestand. Boven op de orgelkast prijkt de datum 1710, wat dus zou wijzen op het bouwjaar; van het pijpenbestand hebben we geen precieze tijdsaanwijzing.

D'orgel lagh op den solder verbrocken verloren verplettert

Uit de archivalia die in het kerkarchief van Merksem bewaard worden, leren we dat in 1710 de pastoor, Cornelius De Moor, besliste om te "maecken ende stellen de orghele en oksaele". Om kosten van de bouw van een nieuw orgel te bestrijden, werd meteen een intekenlijst geopend. In het kerkarchief te Merksem bewaart men nog steeds de "Lijste van de persoonen die gecontributeert hebben tot het maecken van d'orgel. 1710".⁶ Bovenaan deze lijst staat de heer van Merksem en Dambrugge, Gisberto van Hoybergen, met een gift van 15 gulden en 18 stuivers, gevolgd door de drossaard, Dionisius Vander Neesen, met een gift van 13 gulden en 1 stuiver. In februari 1711 stond het orgel afgewerkt op het hoogzaal. De pastoor, drossaard, schepenen en kerkmeesters informeerden meteen de bisschop van Antwerpen over plaatsing van het orgel en vroegen de toestemming om 600 gulden te mogen lenen, omdat de intekenlijst kennelijk te weinig geld had opgebracht. Hoewel dit werd toegestaan moest in 1716 nog eens 200 gulden worden geleend in functie van de laatste afbetaling van het orgel.⁷ Wie het orgel bouwde, wordt in de archivalia nergens vermeld. Bij Grégoir echter vinden we een kleine kanttekening met een bizarre inhoud: "Lancien orgue de Merxem a été placé à Hautem. On a trouvé sur un des tuyaux que cet orgue était construit par un joueur de cor de la famille Geelhand. (Een horenblazer der familie Geelhand.)"⁸ Totnogtoe heeft niemand dit opschrift kunnen terugvinden en ook tijdens het zeer grondig onderzoek tijdens de recente restauratie kon een dergelijke aanwijzing niet ontdekt worden.

Op 27 juni 1737 sloeg de bliksem in in de toren van de kerk. Het dak werd zwaar beschadigd en de klokken waren gesmolten.⁹ In hoeverre het orgel schade opliep, is niet helemaal duidelijk, maar vermoedelijk bleef dit beperkt tot waterschade. In elk geval werd het orgel na de brand gedemonteerd en opgeslagen op de zolder van de drossaard. Ondertussen werd met de herstelling van de toren begonnen. In 1739 was men hiermee klaar en waren er opnieuw drie nieuwe klokken. Alles was blijkbaar klaar om de herbouw van het orgel aan te vatten. Op 1 september 1742 werd op initiatief van de nieuwe pastoor van Merksem, Gaspar Verhoeven – hij was benoemd in 1741 – een overeenkomst gesloten met Gilliam Davit. Groot was dan ook de verwondering, toen men vaststelde dat "d'orghel lagh op den solder van den drossaert vant jaer 1737 tot 42 verbrocken verloren

verplettert".¹⁰ Met Gilliam Davit nu werd o.a. het volgende overeengekomen: "[...] het voltrecken van de bovenstaende orgel van de c sol, ut deis, te voltrecken alle de registers annex synde, van gelycken boven c sol ut deis ende la re bestaende in eenen vijftigh tertzen alsoock den eecho in den voorschreeven als boven clavvieren. / item sal den aennemer maecken de volgende registers / fluyt vier voet / prestant twee voet / qunt superius anderhalven voet / super octaave eenen voet / [...]superius van twee pypen / [...]tuer van twee pypen / moet voltrocken syn paeschen 1743."¹¹ Hieruit leren we dat het in de bedoeling lag de tessituur van het bestaende orgel uit te breiden in het groot octaaf met Cis en bovenaan met cis³ en d³, wat betekent dat het orgel toen reeds beschikte over een tessituur van C, D-c³. Deze uitbreiding zou inderdaad leiden tot een klavier van 51 toetsen. Verder zou ook een echo worden toegevoegd met volgende dispositie: fluit 4', prestant 2', quint sup. 1 1/2', superoctaaf 1', een niet nader te definiëren register van 2 rangen en een mixtuur eveneens van 2 rangen.¹²

Om deze werken te financieren werd net zoals in 1710 een intekenlijst geopend. De pastoor en de kerkmeester, Henri Segers gingen in december 1742 rond op de parochie om het geld te verzamelen. Het was weer de heer van Merksem en Dambrugge, ditmaal Henri Geelhand, die bovenaan de lijst prijkte met een gift van 94 gulden en 6 stuivers.¹³ Op 26 januari 1743 legde de pastoor aan Henri Geelhand, Nicolaas Vander Neesen (drossaard) en de schepenen een afrekening voor van de opbrengst van de collecten en giften voor de herstelling van de kerk en het orgel en de daarvoor gedane uitgaven. Het was geen succes, want tegenover de 356 gulden en 11 stuivers aan inkomsten stond een totaal van 640 gulden 13,25 stuivers aan uitgaven. De pastoor mocht onmiddellijk al 200 gulden gaan lenen "van den armen".¹⁴ Aan "meester orgelmaecker" Gilliam Davit werd 380 gulden betaald "voor het in staet stellen ende hermaecken van de orgel". Aan J. De Coninck, schrijnwerker in dienst van de heer van Merksem werd 43 gulden en 10 stuivers betaald "voor het repareren ende herstellen der orgelkas", een werk dat kennelijk al in 1740 was uitgevoerd. Aan Christianus de Trasegniesen en Thomas de Bousteller, beide organisten, die het orgel kwamen keuren betaalde men 6 gulden en 6 stuivers. Ter gelegenheid van deze keuring werd eveneens een feestmaal aangeboden: aan Jan Pier betaalde men 3 gulden en 15 stuivers "voor verteirt gelagh int visiteren ende proberen van de orgel".⁵

6. Oud Archief Sint-Bartholomeus, 1.01.01, nr. 145. – Zie ook VAN AUTENBOER, E. *De Antwerpse orgelmaker Gilliam Davidts (?-1749)*. In: *De Praestant*, 1967, nr. 4, p. 84 en SOMERS, L. *Orgels in Merksem. Dl. 2. Het orgel van de St.-Bartholomeuskerk*. In: *Koninklijke Kring voor Heemkunde van Merksem*, 1993, p. 25.
7. GOETSCHALCKX, P.J. *Geschiedenis van Schooten, Merxem en Sint-Job-in-'t-Goor*. Ekeren-Donk, 1924 [anastische herdruk 1978], dl. III, p. 422. – Zie ook SOMERS, L. *Orgels in Merksem. Dl. 2. Het orgel van de St-Bartholomeuskerk*. In: *Koninklijke Kring voor Heemkunde van Merksem*, 1993, p. 25-26.
8. GRÉGOIR, Edouard *Historique de la facture et des facteurs d'orgue [...]*. Antwerpen, 1865, p. 79.
9. Oud Archief Sint-Bartholomeus, 1.01.01, nr. 113 b. – SOMERS, L. *Orgels in Merksem. Dl. 2. Het orgel van de St.-Bartholomeuskerk*. In: *Koninklijke Kring voor Heemkunde van Merksem*, 1993, p. 26.
10. Oud Archief Sint-Bartholomeus, 1.01.01, nr. 149, Memorie voor kerk.
11. L. Somers baseert zich kennelijk op de oorspronkelijke archieftekst. Zie Oud Archief Sint-Bartholomeus, 1.01.01, nr. 151. – SOMERS, L. *Orgels in Merksem. Dl. 2. Het orgel van de St.-Bartholomeuskerk*. In: *Koninklijke Kring voor Heemkunde van Merksem*, 1993, p. 27. E. Van Autenboer geeft een afwijkende versie van deze tekst, waarbij hij zich baseert op de publicatie van Goetschalckx: "Op heden den 1n 7bris 1742, ter presentie van den heere pastoor, drossaert ende kerkmeester, het groot orgel goed gekeurd synde, syn wy, ondergeschreven veracordeert met sieur Davit voor het voltrecken van de bovenstaende orgel van de C sol ut dies te voltrecken alle de registers annex synde, van gelycken boven C sol ut dies, ende la, re bestaende in een ende vyftigh toetsen, alsoock den echo in de voors. als bovenclavvieren. Item sal den aennemer maecken de volgende registers: / Fluyt, vier voet / Prestant, twee voet / Quint superius, onderhalven voet / Sex altos van twee pypen / Mixtuur van twee pypen. / Moet voltrocken syn met Paesschen. /

- Gilliam Davit / Gaspar Verhoeven, pastor in Merxem, 1742.*"Zie: GOETSCHALCKX, P.J. *Geschiedenis van Schooten, Merxem en Sint-Job-in 't-Goor*. Ekeren-Donk, 1924 [anastische herdruk 1978], dl. III, p. 436-437 en VAN AUTENBOER, E. *De Antwerpse orgelmaker Gilliam Davidts (?-1749)*. In: *De Praestant*, 1967, nr. 4, p. 88.
12. Het is uiterst merkwaardig dat E. Van Autenboer, zich baserend op Goetschalckx, de superoctaaf 1' niet vermeldt en het niet nader te definiëren register beschrijft als een "Sex altos" (sesquialter).
13. Oud Archief Sint-Bartholomeus, 1.01.01, nr. 150. – Zie ook: SOMERS, L. *Orgels in Merksem*. Deel 2. *Het orgel van de St.-Bartholomeuskerk*. In: *Koninklijke Kring voor Heemkunde van Merksem*, 1993, p. 27.
14. Oud Archief Sint-Bartholomeus, 1.01.01, nrs. 136-136b. – Zie ook: SOMERS, L. *Orgels in Merksem*. Dl. 2. *Het orgel van de St.-Bartholomeuskerk*. In: *Koninklijke Kring voor Heemkunde van Merksem*, 1993, p. 25-26.
15. VAN AUTENBOER, E. *De Antwerpse orgelmaker Gilliam Davidts (?-1749)*. In: *De Praestant*, 1967, nr. 4, p. 88; SOMERS, L. *Orgels in Merksem*. Dl. 2. *Het orgel van de St.-Bartholomeuskerk*. In: *Koninklijke Kring voor Heemkunde van Merksem*, 1993, p. 27.
16. De hier vermelde Dyonisius Vander Neessen was inderdaad nog altijd dezelfde drossaard die ook in 1710 als tweede op de sponsorlijst prijkte. Merkwaardig genoeg wordt bij de afrekening van 26 januari 1743 de drossaard Nicolaas Vander Neessen genoemd. Waarschijnlijk gaat het toch om dezelfde persoon. Henricus Segers was de kerkmeester die samen met de pastoor in december 1742 in de parochie het geld was gaan inzamelen.
17. Oud Archief Sint-Bartholomeus, 1.01.01, nrs. 152. – Zie ook: SOMERS, L. *Orgels in Merksem*. Dl. 2. *Het orgel van de St.-Bartholomeuskerk*. In: *Koninklijke Kring voor Heemkunde van Merksem*, 1993, p. 27-28.
- gulden en 19 stuivers betaalde men aan Jacobus, de knecht van de orgelmaker, voor drinkgeld en 20 gulden 18 stuivers aan Jacobus Gijbels, een plaatselijke timmerman voor de bekisting rond de vouwbalgen. Tenslotte ontving Gilliam Davit nog 2 gulden en 18 stuivers als voorschot op werken die nog aan de orgelkast dienden uitgevoerd te worden en die buiten het contract vielen.¹⁵ Hieruit moeten we wel besluiten dat het orgel op 26 januari 1743 al klaar was, vermits in de afrekening de organisten reeds betaald waren voor hun keuring. Trots lieten de pastoor, de heer van Merksem, de drossaard en de kerkmeester een etiket aanbrengen binnen in de kleppenkast van het orgel. Dit etiket, dat bij de huidige restauratie zorgvuldig is bewaard gebleven, draagt het volgende opschrift: "Gaspar Verhoeven nieu pastoor in merxem 1742 / henrico van geelhand thoparcha / dyonisius vander neessen drossaert / henricus Segers, trompetter imperial, kerckmeester / gemackt van gilliam davit."¹⁶

Verdere verloop

In mei 1756 werd een groot onderhoud van het orgel gedaan. Alles werd "uytgenomen" en gereinigd, terwijl de blaasbalg gelijmd werd. Het werk duurde vier dagen en kostte 49 gulden.¹⁷ Jammer genoeg wordt ook deze keer geen naam vermeld van een orgelbouwer. Zoals boven beschreven werd in 1859 het orgel overgebracht naar Merksem naar Houtem. Bij die gelegenheid werden waarschijnlijk een aantal uitbreidingswerken uitgevoerd. Zo werd de tessituur gebracht van 51 naar 54 toetsen, wat betekent dat bovenaan verder werd uitgebreid tot f³. Voor deze uitbreidingen werd de windlade nauwelijks aangetast. In het kader van de windlade werden drie nieuwe cancellen gestoken, het kader werd bijkomend versterkt aan één zijde, pijpstocken en slepen werden een weinig uitgelengd, maar in wezen bleef alle Davit-substantie bewaard. Ook het wellenbord bleef bewaard

en er werden drie wellen op toegevoegd. Enkel het Davit-klavier is bij die gelegenheid verloren gegaan, net als de trompet, die vervangen werd door een trompet van 19de-eeuwse factuur. Of deze werken in 1859, bij de overbrenging naar Houtem werden uitgevoerd, is niet met zekerheid te zeggen, maar het ligt wel voor de hand. Ook over het auteurschap van deze uitbreidingswerken heerst onduidelijkheid. Tot nu werden ze toegeschreven aan T. Smet op basis van de vermelding in Grégoir. Maar aangezien volgens Grégoir Smet werkte voor Houtem in 1831 en het orgel van Merksem pas in 1859 naar Houtem werd overgebracht kunnen deze werken door Smet in 1831 niet zijn uitgevoerd. Een andere naam waarmee in dit verband rekening moet worden gehouden, is die van Vermeersch. Hij was de orgelbouwer die in Merksem in 1859 het nieuwe orgel ging bouwen. Het komt inderdaad vaker voor dat de bouwer van een nieuw orgel ook de overbrenging en verbouwing van het oude orgel uitvoert.

In 1886 werd het orgel andermaal gereinigd, zoals te lezen valt op één van de doublet-pijpen: "Duffel Gooivaerts heeft dit orgel gekuist de 9 augustus 1886".

Tot slot werd in het begin van de 20ste eeuw een aangehangen pedaal met bijhorend wellenbord geplaatst door Frans Vos uit Zichem. Op de rugzijde van dit wellenbord plakte nog het verzendetiket van de spoorwegen: "Mijnheer Frans Vos in de kerk te Houthem Statie Eppeghem (7 colis)".

Etiket in de kleppenkast van het orgel te Houtem.

technische aspecten

[j. potvlieghe]

De kast en het belangrijkste deel van het pijpwerk dateren uit 1710 en zijn anoniem. De auteur blijkt uit archivalia niet te achterhalen en bouw-technische kenmerken geven evenmin uitsluitsel. Stilistisch sluit de bouw van de eikenhouten kast nauw aan bij de prachtige barokke stijl van de 17de eeuwse Zuidelijke Nederlanden en de vaardigheid waarmee de kast is gemaakt getuigt van het hoge artistieke niveau dat deze streken bereikt hadden. Ook het resterende pijpwerk uit 1710 laat zich analyseren als vakkundig gemaakt materiaal dat terugvalt op een rijke traditie. In 1742 werd het orgel na een brand hersteld en uitgebreid door Gilliam Davidts (? – 1749). De oorspronkelijke windlade uit 1710 met een tessituur van C/D-c³ werd vervangen door een grotere windlade met een omvang van C-d³. In de kleppenkast van de windlade kleeft een etiket met vermelding van naam en bouwjaar anno 1742.¹

huidige dispositie (toestand G. Davidts)			
register		auteur	bouwjaar
GROOT ORGEL			
1. prestant	4	anoniem	1710
2. Bourdon	8	anoniem	1710
3. Cornet	IV	anoniem	1710
4. Fluyt traversière sup.		anoniem	1710
5. Superoctaaf	2	anoniem	1710
6. Fluyt	4	anoniem	1710
7. Quint fluyt	2 2/3	anoniem/nieuw	1710/2005
8. Sifflet	1	nieuw	2005
9. Mixtuer	III	anoniem/nieuw	1710/2005
10. Trompet b & d	8	Th. Smet	1831
ECHO			
1. Bourdon	8	nieuw	2005
2. Fluyt	4	nieuw	2005
3. Prestant	2	nieuw	2005
4. Quint sup.	1 1/3	nieuw	2005
5. Sex altos	II	nieuw	2005
6. Mixtuur	II	nieuw	2005
Nachtegaal		nieuw	2005
Tremulant		nieuw	2005

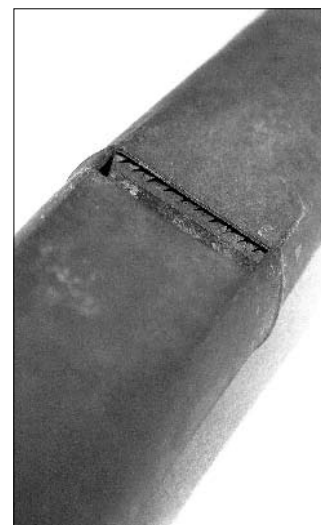
Het pijpwerk van Gilliam Davidts is moeilijk te onderscheiden van het oudere pijpwerk. De

kleur van het metaal, als indicator van legering en ouderdom, is nagenoeg identiek. Op het metaal uit beide perioden zijn schaafstreken zichtbaar en restanten van witte krijtlijm aan de soldeernaden. De smalle en lichtjes bolstaande soldeernaden zijn met grote zorgzaamheid en regelmaat uitgevoerd. Ook het afmeten van de plaatbreedte door middel van uitcirkeling -op het uiteinde van de corpora zijn deze cirkellijnen nog gedeeltelijk zichtbaar- werd zowel op het pijpwerk uit 1710 als 1742 teruggevonden. Omwille van de grote stilistische verwantschap tussen het pijpwerk uit beide perioden werd voorbij de decennia gesuggereerd dat het oorspronkelijke orgel misschien ook door Gilliam Davidts zou zijn gebouwd en nadien verbouwd. Deze hypothese hebben we echter onvoldoende kunnen hard maken. De aanvullingen door G. Davidts van de prestant 4' en de bourdon 8' met een Cis-groot pijp zijn duidelijk herkenbaar, waaruit we kunnen afleiden dat deze registers dateren uit 1710.² De kernfase is betrekkelijk steil (80°) bij de prestant 4', doublette 2' en de flûte traversière waardoor de wind meer strijkt tegen de opkant van de kern en resulteert in een boventoonrijke, ruisende klankkleur.³ Anderzijds hebben de registers bourdon, fluit en cornet een veel vlakkere kernfase van gemiddeld 55°, waardoor een vlotte, grondtonige klank wordt verkregen. Op basis van bouwtechnische kenmerken blijkt de huidige Flûte Traversière uit dezelfde periode te dateren als het overige prestantpijpwerk. Het is niet uitgesloten dat de Flûte Traversière door G. Davidts gerecupereerd werd uit de prestant 4' aangezien er een grote mensuursprong in het verloop van dit register voorkomt. Dat zou ook verklaren waarom de zijtoren in een latere periode sprekend zijn gemaakt. Een vergelijking met de orgelkast van Velzeke⁴ (G. Davidts, 1715-1720) maakt duidelijk hoe fundamenteel verschillend de bouwstijl van de orgelkast is in vergelijking met deze in Houtem. Anderzijds vindt men stilistisch een grote verwantschap met het orgel van Stabroek, gebouwd door J.B. Forceville in 1701. Het betreft hier een achtvoetskast, gebouwd door Pieter Convent⁵, die zeker in aanmerking kan komen als meubelmaker voor de kast van Houtem.

prestantregisters

Het mensurenbeeld van de prestantregisters kenmerkt zich door een relatief wijde maatgeving. Hoewel de frontpijpen in het onderste

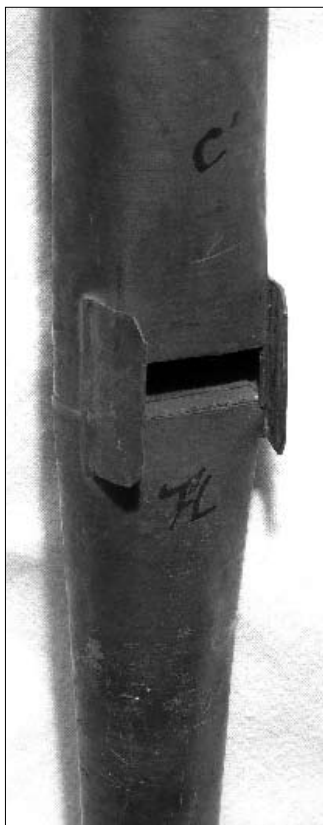
1. etiket begin 1960 ontdekt door Ghislain Potvlieghe tijdens onderzoekswerk
2. Een karakteristiek waarin het oudere pijpwerk afwijkt, is het gebruik van "traces de bouches" op onder- en bovenlabium, deze komen niet voor bij de later toegevoegde cis³- en d³-pijpen.
3. Het pijpwerk dat aangevuld werd door Gilliam Davidts heeft een steilere fasehoek van 80°.
4. Het orgel van Velzeke-Ruddervoorde, Kloosterkapel werd oorspronkelijk gebouwd door G. Davidts voor de kerk van Hemiksem en in 1775 door Pieter Van Peteghem naar Velzeke overgeplaatst.
5. mededeling door Koos van de Linde

De kern van deze prestantpijp vertoont 10 diepe kernsteken en 6 lichte kernprikken. Door het aanbrengen van de diepe kernsteken -vermoedelijk in de 19de eeuw- werd het metaal naar onder weggedrukt. Tijdens de restauratie werd het weggeplooid metaal stuk per stuk teruggeplooid m.b.v. een metalen staafje via de voetopening: een arbeidsintensief en minutieus werk.

6. POTVLIEGHE, Joris. *Esthetiek en klank-identiteit in het graafschap Vlaanderen van de 17de eeuw, Deel II*. In: *Orgelkunst*, XXV, 2002, nr. 3, p.130-151.

octaaf nog eng gemensureerd zijn -mogelijk omwille van de frontvulling of in functie van een beperkte windvoorziening – en erg onregelmatig zijn -als gevolg van de symmetrische uitbouw van de frontpijpen, krijgen we in het verdere verloop van de prestanten een mensurering die merkbaar wijder is dan zijn 17de eeuwse voorgangers Bremser en Le Royer of -uit de “Vlaamse” school- J. Van Belle. Een opvallende gelijkenis in de prestantenmensurering vinden we wel bij werk van Jacobus Van Eynde (Stalhille, 1715) die een tijdgenoot is van onze anonieme auteur. Toch duikt een niet te verwaarlozen afwijking op bij de analyse van de labiëring: het is kenmerkend voor Jacobus Van Eynde, en misschien ook wel voor de 17de eeuwse Vlaamse orgelbouwschool, om de labiëring te laten verlopen van smal in de bas naar breed in de diskant, een tendens die resulteert in een krachtige klankkroon.⁶ Bij onze anonieme bouwer van het Houtemse orgel vinden we deze eigenschap niet terug, integendeel, de labiëring blijft -met een verhouding van iets minder dan 1/4de van de plaatsbreedte- opvallend constant over het gehele verloop van bas naar diskant, zowel bij prestant- als fluitregisters. Op dit vlak vinden we wel gelijkenis bij Peter Goltfuss (Begijnhof Leuven, 1691) die enkele decennia eerder actief was in het Brabantse. Zowel de karakteristiek van constante labiëring als gelijkenis in prestantmensurering mag ons doen besluiten dat er een stijleheid terug te vinden is tussen beide bouwers die actief waren rond de eeuwwisseling in het Brabantse. Peter Goltfuss als auteur is echter uitgesloten aangezien hij stierf in 1697. Bovendien zijn er een aantal afwijkende stijlkenmerken tussen beide auteurs. Toch blijft het interessant deze vergelijkingen en denkoefening te maken, niet alleen in de zoektocht naar een mogelijk auteur voor het Houtemse orgel maar eveneens in ruimere zin, om een karakterisering en profilering van dit orgel te situeren en definiëren in het orgellandschap van de Zuidelijke Nederlanden.

c¹- pijp uit het fluitregister: de scherpe kernfase heeft een helling 55°

fluitregisters

De fluitregisters hebben in de basligging een bijzonder wijde mensuur, een concept dat zelden bij andere 17de of 18de eeuwse orgelbouwers in de zuidelijke Nederlanden terug te vinden is. Enkel Verbuecken (Pulle, 1729) komt in de buurt. Deze, naar Zuid-Nederlandse normen, extreme maat (bourdon 8-voet en fluit 4-voet hebben een parallel verloop) loopt snel terug naar een gemiddelde maatgeving vanaf de

tweevoetspijpen. We vinden vanaf deze ligging gelijkenis met voorgangers Le Royer en Goltfuss, tijdgenoten Verbuecken en Forceville of later bij Van Peteghem. Afwijkend van deze bouwwijze zijn Bremser, Van Belle en Van Eynde met hun zeer enge mensureringen en hoge opsneden in de fluitregisters. De labiëring toegepast door onze anonyms in Houtem is net zoals bij zijn prestanten opnieuw constant met een verhouding van iets wijder dan 1/4de van de plaatbreedte. De bourdon en fluit zijn volledig gedekt, zonder roer.

technische fiche

benaming	gegevens	
WINDLADE (G. DAVIDTS, 1742)		
1. Buitenafmeting	breedte	1562 mm
2. Cancelhoogte	diepte	967 mm
3. Cancelbreedte	C	19,8 mm
	c°	13,5 mm
	c ¹	10,5 mm
	c ²	7,4 mm [sic]
	c ³	9,3 mm
4. Windkanaal	buitenmaat	139 x 74 mm
	binnenmaat	111 x 46 mm
PIJPWERK (ANONIEM, 1710)		
1. Legering metaal	lood (Pb)	97,4 %
	tin (Sn)	2,41 %
	antimoon (Sb)	0,06 %
	koper (Cu)	0,03 %
2. Bewerkingen		geschaafd
		witte krijtlijm
		incirkelingen
3. Kernfase	anno 1710	55°/80°
KLAVIEREN (NIEUW, 2005)		
1. Tessituur	huidige	C-d ₃
2. Octaafbreedte		159,5 mm
3. Stichmass	3 octaven	479 mm
4. Toetsbeleg	onder	buxus
	boven	ebben en buxus
INTONATIEGEGEVENS		
1. Winddruk (19/06/2006)		78,5 mm Wk
2. Toonhoogte		a ¹ =405 Hz
3. Stemming		4 reine tertsen

houten pijpen

De houten bourdonpijpen zijn smal en diep in tegenstelling tot de meer gebruikelijke quasi vierkante maatgeving (cfr. Le Royer, Van Belle, Van Eynde, Forceville...). Een bouwer die uitgesproken rechthoekige bourdonpijpen maakte, zij het dan wel een stuk wijder gemensureerd,

is weerom P. Goltfuss. De wanddikte van de houten pijpen is vrij gemiddeld te noemen (8 tot 10 mm). Op de houten pijpen zijn tooninscripties aangebracht met krijt. De kalligrafie verwijst naar een 17de-eeuwse stijl en de nomenclatuur maakt gebruik van de "h" en "b" zoals we die kennen van de Duitse orgelbouwers die in de 17de eeuw naar de Zuidelijke Nederlanden zijn geëmigreerd. Mogelijk was dit type toonaanduiding algemeen in gebruik tot in de 18de eeuw. Zoals alle registers van 1710 werd ook de bourdon van een Cis-pijp voorzien door G. Davids. Het lijkt wel alsof hiervoor een afgedankt windkanaal werd gebruikt. Alleszins dateert het hoofdbestanddeel van de bourdon uit 1710 en niet uit 1742. De vormgeving van de pijpvoeten en de mensuur toont veel gelijkheid met het gelijknamige register in het orgel van de Sint-Pieterskerk te Turnhout. De indrukwekkende barokke orgelkast in Turnhout en een belangrijk deel van het pijpwerk zijn van Jean Le Royer uit 1662. De houten bourdonpijpen in het positief zijn echter niet van de hand van Le Royer zoals blijkt uit een vergelijkende studie van zijn pijpwerk.

In archivalia lezen we dat Jan Dekens van 1686 tot 1703 bedrijvig is geweest in de Sint-Pieters-

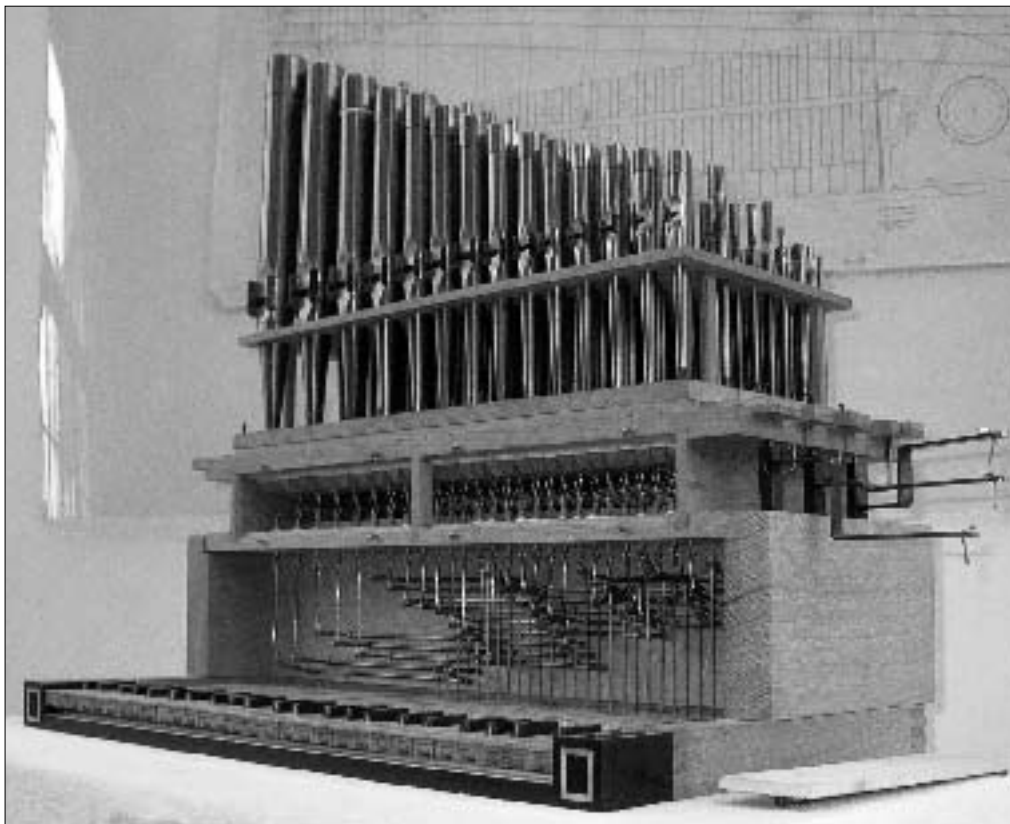
kerk van Turnhout en nadien Christian Penceler, van 1711 tot 1727.⁷ De opvallende gelijkheid tussen het bourdonpijpwerk van Turnhout en Houtem kan ons dus op een spoor brengen. Zijn Jan Dekens of Christian Penceler mogelijke kandidaten voor het auteurschap van het oorspronkelijke orgel uit 1710 in Houtem geweest? Wat Jan Dekens betreft hebben we biografisch een probleem: hij blijkt actief te zijn tot 1703,⁸ waaruit zijn vermoedelijke sterfdatum wordt afgeleid.⁹ De orgelkast van Houtem dateert uit 1710. Bovendien moet Jan Dekens omstreeks 1635 geboren zijn en zou dus op erg hoge leeftijd het orgel gebouwd moeten hebben. Kenmerkend voor Dekens/Goltfuss is de gotische vormgeving van de bovenlabia op de frontpijpen¹⁰ die niet voorkomen in Houtem. Wel gebruikte Jan Dekens witte krijtlijm zoals ook aangetroffen wordt op het oude pijpwerk in Houtem en komt mensurering evenals labiëring dicht in de buurt. Bij Christian Penceler vinden we via zijn leerling/medewerker Verbuecken een interessante gelijkheid op vlak van mensurering, labiëring en de helling van de kernfase. Toch bestaan er een aantal stilistische afwijkingen, zoals het gebruik van rode bolusverf, het aanbrengen van tooninscripties op al het pijpwerk, gotische

7. VAN AUTENBOER, E. *Historische nota in functie van de restauratie van het orgel in de Sint Pieterskerk van Turnhout*. 15/10/1977.

8. VAN AUTENBOER, E. *Het orgel der Sint-Pieterskerk (Turnhout) in de 17de eeuw*. In: Taxandria, nr. XXXIII, 1961.

9. GERITS, T.J. *Orgelbouwer Jan Dekens van Haacht (17e eeuw). Een bijdrage tot zijn leven en werk*. In: *De Prestant*, XIII, nr.1, 1964, 1-5.

10. mededeling door A. Fauconnier

Volledig nieuw gebouwd echowerkje waarvan het pijpwerk integraal en eigenhandig door Ghislain Potvlieghe werd vervaardigd anno 2005.

Het nieuwe klavier heeft ondertoetsen die met buxushout zijn belegd, de ebbenhouten boventoetsen zijn versierd met een buxushouten lijntje in het midden. De bakstukken werden afgewerkt met intarsia van buxus in ebbenhout.

11. VAN AUTENBOER, E. *Historische nota in functie van de restauratie van het orgel in de Sint Pieterskerk van Turnhout.* 15/10/1977.
12. VAN AUTENBOER, E. *Historische nota in functie van de restauratie van het orgel in de Sint Pieterskerk van Turnhout.* 15/10/1977.
13. ROOSE, Patrick. *Het orgel van de Sint-Germanuskerk in Tienen: Historische omkadering.* In: *Orgelkunst*, XVI nr. 1, 1993, p.6.
14. FAUCONNIER, A., *Het Peter Goltfuss-orgel (1692) in de Begijnhofkerk te Leuven.* In: *Orgelkunst*, X nr. 2, 1987, p. 4.
15. HAINE, M. & MEEUS N. *Dictionnaire des facteurs d'instruments de musique en Wallonie et à Bruxelles du 9e siècle à nos jours.* 1986, p.334.

labia-incirking in het frontpijwerk... Blijft tenslotte de vraag of de oude bourdonpijpen in het positief van Turnhout wel degelijk gemaakt zijn door één van deze orgelmakers. De houten bourdonpijpen beslaan een volledig basoctaaf, chromatisch van C tot en met c^o, waardoor de datering ten vroegste in het eerste kwart van de 18de eeuw valt. Daardoor komt Hendrick Metzker, die in 1682 het positief van het orgel in Turnhout grondig herstelde en "het bourdon in alles te volmaecken",¹¹ niet in aanmerking. Overigens was het G. Davidts die in 1743 het orgel in Turnhoutse Sint-Pieterskerk uitbreidde met twee tonen in de bas (vermoedelijk Fis en Gis). Er is een gedetailleerd contract bewaard gebleven van G. Davidts waarin echter geen sprake is van het vervangen van de bourdonpijpen.¹² Tot dusver biedt Turnhout geen pasklaar antwoord. Als we onze zoektocht uitbreiden naar de omgeving van Goltfuss/Dekens of mogelijke opvolging van het atelier, dan duikt regelmatig de naam van Jan François Posselius op. Onder andere in Tienen Sint-Germanus zal Posselius vanaf 1698 de jaarlijkse onderhoudswerken overnemen van Jan Dekens.¹³ In deze periode was Dekens werkzaam in Turnhout Sint-Pieters. Ook in Leuven Begijnhof zal Posselius het onderhoud verderzetten van 1701 tot 1705.¹⁴ Net zoals bij Jan Dekens in 1703 blijken de activiteiten van J. Fr. Posselius na 1705 stil te vallen...¹⁵

windwerk

Een fragment van het originele windkanaal werd tijdens de restauratie teruggevonden en diende als uitgangspunt voor de maatgeving. Het originele stuk werd als historisch restant met documentaire waarde opnieuw geïntegreerd (maatgeving: zie tabel). De winddruk werd proefondervindelijk vastgelegd op 78.5 mm WK. Dit bleek het meest gunstige gemiddelde te vormen tussen enerzijds de gegevens uit de intonatie-inrichting en anderzijds het behoud van een aanspraakcontrole die via het toucher een gedifferentieerde toonvorming mogelijk maakt. In combinatie met het enge windkanaal en de kleine spaanbalgen resulteert dit in een beweeglijke windtoevoer met een plastische klankgeving.

Het orgel uit Houtem werd gerestaureerd door Joris Potvlieghe (2006) onder advies van Gabriël Loncke, opgevolgd door Wenceslaus Mertens.

mensurenbeeld pijpwerk 1710

PRESTANTEN					
	Ø	l.b.	opsnede	voet Ø	register
4 voet	76,9	60,5	18,3	7,1	prestant 4
2 voet	47,4	36,4	10,4	5,7	doublette 2
1 voet	28,4	21,7	5,5	4,0	doublette 2
1/2 voet	18,5	14,6	5,0	3,6	doublette 2
1/4 voet	12,3	9,0	2,6	3,0	doublette 2
1/8 voet	7,6	5,5	1,7	2,9	doublette 2
FLUITEN					
8 voet	71x113	69,3	25,5	10,0	bourdon 8
4 voet	74,0	57,2	17,6	7,0	fluit 4
2 voet	54,0	32,7	12,8	4,5	fluit 4
1 voet	27,6	21,0	7,4	4,0	fluit 4
1/2 voet	16,8	12,6	2,8	3,3	fluit 4

